

Радован Субић¹

Универзитет у Бањој Луци

Филозофски факултет

Катедра за историју

Тамара Ђесто²

Мастер историчар

Нови Град

Оригинални научни рад

УДК 94(497.15)“1875/1878”:929Грујић К.

DOI 10.7251/SIC2609027S

COBISS.RS-ID 143956481

ДНЕВНИК КОСТЕ ГРУЈИЋА – ИЗВОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ХЕРЦЕГОВАЧКОГ УСТАНКА 1875. ГОДИНЕ

Апстракт: *Коста Грујић (1846–1903) учествовао је као добровољац у Херцеговачком устанку од 18. августа до 28. октобра 1875. године. У том периоду био је близак сарадник Миће Љубибратића (1839–1889), дугогодишњег српског националног радника и борца за ослобођење од османске власти. Грујић се затим развишао с Љубибратићем и осрамоћен вратио у Србију. У жељи да објасни своје поступке, поврати изгубљену репутацију и одговори на нападе разних листова приредио је за штампу биљешке из дана проведених у Херцеговини. Међутим, због неповољних политичких околности ниједне новине у Кнежевини Србији нису жељеле да га објаве. Рукопис је деценијама касније приређен и објављен под насловом Дневник из Херцеговачког устанка (Од 6. августа до 16. октобра 1875. године). Циљ рада је да критички анализира овај историјски извор користећи досадашње научне резултате.*

Кључне ријечи: *Коста Грујић, дневник, устанак, Херцеговина, 1875. година, Србија, Црна Гора.*

¹radovan.subic@ff.unibl.org

²tamaracesto57@gmail.com

Коста Грујић једна је од оних личности које се појаве на историјској позорници, на њој бораве одређено вријеме а затим се врате у анонимност из које су дошли. Године бурних политичких догађаја, сучељавања интереса великих сила и малих држава, које су чешће пиони него актери, лична и династичка супарништва повољно су „тло“ за њихову појаву и активност. Амбициозни али по правилу недовољно способни да своја хтења претворе у стварност ријетко иза себе оставе писане трагове. По овом посљедњем Коста Грујић био је изузетак јер је аутор једног од свега неколико дневника из времена устанка у Херцеговини 1875. године. Основа за писање дневника била је биљежница коју је аутор носио током боравка у Херцеговини. Биљежница је једна мала свеска формата 7,5 x 11 cm у кожном повезу са 75 листова карираног папира. Коста Грујић је намастиљавом оловком исписао свега 42 листа биљежећи догађаја по јулијанском календару.³ Дневник је већег формата 33 x 21 cm и писан је мастилом на некарираном папиру бијеле и зелене боје. Грујић је знатно проширио првобитни садржај из биљежнице јер је уносио додатна сјећања и личности и то је допринијело његовој корисности за историјску науку. Први датум који спомиње јесте 6. август 1875. године а посљедњи је 16. октобар 1875. године, по јулијанском календару који је тада користио српски народ. У Херцеговини је дакле провео нешто више од два мјесеца а на писање се одлучио због негативних текстова који су о њему објављени у неколико листова. Стицајем околности није успио да га објави и оспори тврдње критичара. Релативно кратак описани период од свега 72 дана боравка на простору који је више од три године био попрште политичких и оружаних сучељавања и јасно лични мотиви аутора нису умањили вриједност дневника за историјску науку. У њему је изнио низ података о устанку, Мићи Љубибратићу и другим актерима устанка, племенским односима у Херцеговини и Црној Гори, као и занимљивости о народним обичајима, исхрани и географији подручја преко којих је прешао. Мајор Петко Луко-

³ У раду су датуми дати по грегоријанском календару.

вић препознао је потенцијал дневника и објавио га у издању Војног музеја ЈНА у Београду 1956. године.⁴

Коста Грујић рођен је вјероватно 1846. године пошто је, након завршене основне школе, шесторазредну гимназију уписао 1857. године. Прву годину Правног факултета на Великој школи у Београду завршио је 1864. године. Отац Јован био је правник, чиновник и присталица Јована Ристића (1831–1899). Чиновничке породице имале су привилегован положај али му Министарство просвете и црквених дела Кнежевине Србије ипак није одобрило да са завршеном првом годином студија упише трећу. Након тога је млади Грујић отишао у Париз, затим Минхен, да би своје школовање наставио у Берлину 1868–1869. године. Током боравка у Западној Европи повезао се са више ђачких дружина. У Минхену је тада била активна ђачка дружина *Збор*, а у Паризу дружина *Завера*. Априла 1870. године добио је новчану помоћ Кнежевине Србије од 45 „цесарских дуката“ за плаћање таксе за пријаву докторске тезе на берлинском универзитету. Међутим, француско-пруски рат пореметио је његове планове па се без докторског звања вратио у Београд. У Србији, у коју је дошао крајем 1870. или почетком 1871. године, политичко дјеловање карактерисало је припремање устанка којим би се збацио османски јарам са осталих српских крајева. Иако је Уједињена омладина српска била забрањена 1871. године, њено дјеловање је настављено преко револуционарних одбора, али је идеја националног ослобођења и даље бујала. Грујић је пришао овим круговима и током 1873. се упознао и спријатељио с Мићом Љубибратићем (1839–1889).⁵ Пошто су Коста Грујић и сестра Мићине супруге Маре Љубибратић (1846–1913), Јелена Ленка Николић били пар, могућност да Грујић и Љубибратић постану пашенози додатно је учврстила њихов однос.⁶

Мићо Љубибратић, некадашњи сарадник војводе Луке Вукаловића (1823–1873), учесник претходног устанка у Херцеговини, го-

⁴ Сви горе наведени подаци преузети су из предговора Петка Луковића; Коста Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка (од 6 августа до 16 октобра 1875 године)*, приредио Петко Луковић, (Београд: Војни музеј ЈНА, 1956), 7–21.

⁵ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 7–10, 25.

⁶ Није јасно да ли су се Љубибратић и Грујић упознали преко Ленке Николић или су се Коста и Ленка упознали преко брачног пара Љубибратићевих.

динама је радио на организовању новог масовног устанка Срба у босанском вилајету. Уложени напори из низа разлога (унутрашњи политички проблеми, недостатак материјалних средстава и војна надмоћност Османског царства) нису уродили плодом и од маја 1875. године он више није имао везу са државним институцијама Србије. Желећи да свој план о будућности Херцеговине представи главарима упутио се у завичај. Црногорски владар кнез Никола Петровић (1841–1921) сматрао га је „агентом Шумадије“, опасним конкурентом и безуспјешно је тражио од аустроугарских власти да онемогуће његов пут из Трста у Херцеговину. Оружана чарка код Невесиња 9. јула 1875. године брзо је прерасла у озбиљан сукоб локалних Срба с османском влашћу. Пламен устанка је током јула обухватио околину Невесиња, Билеће и Стоца те дио око Требиња. У августу се проширио у друге дијелове вилајета. Љубибратићу се чинило да је дошло вријеме у којем ће његови амбициозни планови о народној скупштини, влади и слободној Херцеговини бити остварени.⁷

Вјести о устанку затекли су Кнежевину Србију у стању политичке кризе. Скупштина је била распуштена и заоштравала се борба политичких супарника пред скупштинске изборе. Избила је чак једна локална сељачка буна. Земљом је управљала слаба чиновничка влада Данила Стефановића (1815–1886).⁸ Појединци су, по правилу из крајева који су и даље били под османском управом, почели да самоиницијативно формирају добровољачке чете. Влада ником није бранила да оде у помоћ устаницима, чак је излазила у сусрет онима који су јој се обраћали за новчану помоћ. Тадашњи министар финансија Чедомиљ Мијатовић (1842–1932) је француском конзулу рекао да је „сада тренутак да се издејствује“ уједињење покрајина (Босне и Херцеговине) са Србијом. Ратно расположење током првих недјеља је постепено јачало. Један савременик је чак 17. августа 1875. забиљежио да је у јавном животу Београда пово-

⁷ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1973), 52–53; Радован Субић, „Између цара и књаза. Српски устанак у Херцеговини 1875–1876.“, *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу. Средњи век, нови век, савремено доба Књ. прва*, приредили Смиља Марјановић-Душанић и Александар З. Савић, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд 2025, 372–373.

⁸ Čedomir Popov, *Srbija na putu oslobođenja. Borba za politički preobražaj i državnu nezavisnost 1868-1878.*, (Beograd: Naučna knjiga, 1980), 101.

дом збивања у Херцеговини „све мртво“, и да не примјећује „никакав јачи покрет“. Међутим, ступањем на дужност *Првог акционог министарства*, владе Стевче Михаиловића (1804–1888), 31. августа 1875. долази до првих масовних демонстрација. У Београду је тог мјесеца формиран „Главни одбор“ за помагање устанка.⁹

Коста Грујић на почетку дневника наводи да је, у пратњи два пријатеља Ђорђе Ђуре Петровића (1845–1876)¹⁰ и Нике Баје Божића (1849–1908)¹¹, 8. августа паробродом кренуо према Херцеговини. Путовали су преко Мохача до Трста, ускоро им се придружило још 12 добровољаца. По извјештајима локалних власти из Трста, њих тројица били су на пароброду компаније „Лојд“ којим је за Далмацију отпутовало четрдесетак добровољаца из Србије. Сви су имали уредна документа, били су обучени у народне ношње и наоружани. Затим су од Гружа (предграђе Дубровника) кренули у манастир Дужи. Грујић је у манастиру затекао 45 добровољаца. Били су под командом сина београдског трговца Ристе Параноса и младог трговачког шегрта Луке Ђеловића Требињца (1854–1929).¹²

У Херцеговину Грујић долази без директног посредства Љубибратића са којим се одмах није ни сусрео, већ је преко одбора тражио да се Љубибратић обавијести да је стигао. То оставља простор сумњи да га је неко други послао у Херцеговину, потенцијално неко

⁹ Александар М. Савић, „За ослобођење и уједињење – добровољачке чете из Србије у устанку у Босанском вилајету 1875. године“, *Српски историјски часопис VIII* (2025), 116; Александар М. Савић, „Од ратоборног расположења до ратних припрема: Кнежевина Србија и устанак у Босанском вилајету 1875. године“, *Српске студије 16* (2025), 130; Чедомир Попов, *Француска и Србија 1871–1878*, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1974), 250; Радомир Ј. Поповић, „Београдско јавно мњење и устанак у Босни и Херцеговини 1875/76. године“, *Српски историјски часопис VIII* (2025), 98–99. У Првом акцијоном министарству посебно важну улогу имао је министар иностраних дела Јован Ристић; Данијел Радовић, *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника*, (Нови Сад: Прометеј, 2023), 314, 331–335. О добровољачким јединицама види: А. М. Савић, *За ослобођење и уједињење*.

¹⁰ Рођен је у Сремској Митровици, школовао се за официра. Радио је у управи београдског пристаништа. Припадао је ужем кругу Љубибратићевих сарадника и у оновременој штампи је јављено да је заједно с њим ухапшен код Имотског. Погинуо је у борбама на Дрини средином јула 1876. године; К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 27.

¹¹ Рођен је у Близанци код Читлука као младић ступио је у фрањевачки ред али га је ускоро напустио. Радио је као практикант српског Министарства унутрашњих дела и био апсолвент права на београдској Великој школи у вријеме избијања устанка. Преминуо је у Ријеци.

¹² К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 27–34; А. М. Савић, *Од ратоборног расположења до ратних припрема*, 129–130.

близак либералима Јована Ристића. Приређивач дневника Петко Луковић сматрао је да чињеница да се годинама прије устанка Коста Грујић повезао с Љубибратићем наговјештава његову наклоност либералима. Међутим, Грујић се ограђивао од партијских припадности а његова повезаност с Ристићем није документована.¹³ Грујић пак наводи да је Мићи дао ријеч да ће чим се „устанак развије“ доћи да помогне браћи и истиче да је Мићу тада сматрао више него пријатељем – братом.¹⁴ Могуће је да је ова тврдња у дневник унесена да би се нагласила њихова некадашња блискост и Грујићева оданост или да би се стварни мотиви његовог пута прикрили. Због тога не можемо са сигурношћу рећи шта је заправо био циљ Косте Грујића и која су била његова настојања. Љубибратић је 17. августа 1875. године обавијестио своју супругу да се састао с Грујићем и да се „више неће растајати“.¹⁵

Доласком у Херцеговину Грујић се упознаје са личностима попут Луке Петковића (1822–1905)¹⁶ и Трипка Вукаловића (1835–1898).¹⁷

¹³ За овај податак захваљујем Данијелу Радовићу аутору исцрпне биографије о Јовану Ристићу.

¹⁴ К. Грујић, Дневник из Херцеговачког устанка, 26.

¹⁵ Рене Гремо, „Занемарени приватни подаци из личног фонда Миће Љубибратића у Архиву Херцеговине и Архиву Републике Српске. Преписка Миће Љубибратића и Маре Љубибратић (јун 1875–август 1876)“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, 14 (2022), 108.

¹⁶ Војвода Лука Петковић Требињац рођен је у селу Горица 1822. године. О његовом животу за период 30-их и 40-их година XIX вијека нема података. По избијању устанка 1852. године прикључио се устаничким четима и постао истакнути сарадник војводе Вукаловића. За показану храброст и заслуге црногорски кнез Данило га је одликовао чином племенског капетана. Након окончања деценијског устанка остао је вјеран Вукаловићу и пратио га је током пута за Русију. Послије пола године из Русије је отишао за Београд а 1867. године се вратио у завичај. Учествовао је у свим значајним биткама и бојевима у првој години устанка. Током једне операције јула 1876. оболио је од трбушног тифуса па није могао да даље командује својим батаљоном. Повукао се у Дубровник, приведен је и интерниран у Линц и Беч, ту је остао до 1877. У родном мјесту је преминуо 1905. године; Лазар Радан, „Војвода Лука Петковић Требињац (1822–1905)“, *Зборник радова. Знамени-ти Херцеговци кроз историју*, (Гацко: Просвјета, 2024), 98–119.

¹⁷ Трипка Вукаловић рођен је 1835. у Богојевић селу на Зупцима 15-ак километара од Требиња. Вођа устанка из 1852. године био му је стриц али се он не укључује у покрет све до 1860-их година. Споменице се тек у мају 1862. године јер је са својим одредом заузео све путеве између Билеће и Љубиња. Послије потписивања мира са Турцима склонио се 1863. на Грахово и наредних десет година мирно живио. Током устанка 1875–1878. често је водио жестоке борбе с османским трупама. Учествовао је у преговорима устаничких главара са бароном Гаврилом Родићем у Суторини. Зубачко-крушевички батаљон којим је командовао био је један од 16 које је на Црном куку постројио црногорски кнез. Потом је упућен у рејон Клека како би затворио путни правац Клек–Требиње, све до маја 1877. није учествовао у важнијим акцијама. По аустроугарској окупацији се привремено

Први је био ветеран претходног устанка у којем је учествовао од 1852. до 1862. Након боравка у Русији и Београду живио је на Грахову од 1867. Редовно је комуницирао са Мићом Љубибратићем и чекао прави тренутак за подизање новог устанка. По отпочињању борби 1875. одмах се прикључио и истакао као командант батаљона *Шума Требињска*, који је у овом периоду био једна чета стотинаша, а Лука Петковић њен стотинаш. Заједно с Љубибратићем неуспјешно је покушао да заузме Требиње 20. августа 1875. Други је такође имао ратна искуства али је више од деценије био потпуно пасиван да би 1874. године узео учешћа у делегацији која је од црногорског кнеза тражила подршку за борбу против османског господарства. У првим мјесецима устанка Трипко Вукаловић је имао веома важну улогу у црногорском преузимању контроле над устанком. Био је један од два команданта која нису поштовала Љубибратићев поменути план напада на Требиње. Под утицајем Цетиња дјеловали су се пасивно у кључним сатима акције. Њиховом пасивношћу устаничке јединице које су нападе град остављене су да се саме носе с бројнијим и опремљенијим непријатељем.¹⁸ Грујић упознаје Мелентија Перовића (1835–1887) архимандрита манастира Дужи искусног борца из претходног устанка који је брзо постао један од вођа, као и Мирослава Хубмајера (1851–1910) графичког радника, синдикалног вођу, добровољца који је касније извјесно вријеме био вођа устанка у Босанској Крајини.¹⁹

Грујић је завршио увод у дневник описом манастира Дужи и панораме града Требиња, и почиње да догађаје биљежи датумима, почевши од 20. августа по старом календару. Од момента ступања у редове устаника Коста Грујић је важио за ађутанта односно секре-

склонио у Црну Гору да би наредних неколико година боравио у родном селу. Учествовао је у устанку против Монархије 1882. а након слома покрета са породицом се склонио у Никшић. У овом граду је преминуо 1. априла 1898; Лазар Радан, *Требињци: Војводе Устанка у Источној Херцеговини (1875–1878)*, (Требиње: Задужбина «Кнез Мирослав Хумски», 2025), 137–162.

¹⁸ Л. Радан, *Требињци: Војводе Устанка*, 109–162. Више о овој бици: Petko Luković, „Borbe za Trebinje u avgustu 1875. godine–prilog proučavanju Hercegovačkog ustanka (1875–1878)“, *Vesnik Vojnog muzeja*, 2 (1955), 129–155.

¹⁹ Л. Радан, *Требињци: Војводе Устанка*, 67–97; Вошко М. Бранковић, Боривоје Милошевић, Радован Субић, *Српски устаници у Босанском вилајету 1875–1878. године (учесници, догађаји, свједочанства)*, (Бањалука: Филозофски факултет и Удружење историчара Републике Српске Милорад Екмечић, 2025), 196–200.

тара Миће Љубибратића. У првим разговорима с њим добио је задатак да помаже устанак тако што би у освојеним варошима спровео реорганизацију односно увео ново уређење. Посебно се истицао приликом рада са одборима по Херцеговини и Далмацији преко којих су устанци снабдијевани муницијом и храном. Требало је да, у складу с Љубибратићевом идејом међувјерске толеранције, одржава мир са муслиманима и брине за безбједност њихове имовине. Такође је требао да помаже у повезивању устаника са страним дописницима у сврху задобијања симпатија „цивилизованог свијета“ за устанак.²⁰ Потоњи задатак био му је повјерен зато што је, као студент више европских универзитета, говорио стране језике.

Оближњи Дубровник био је средиште окупљања страних новинара, радозналаца и разних авантуриста. Та „космополитска дружина сакупила се са свих страна свијета“ да присуствује борби против османске власти.²¹ Дубровачки одбор који је „био заинтересован за успјех устанка“ упутио је захтјев да група странаца буде представљена вођама. Један од њих био је амерички новинар Едвард Кинг (1848–1896). О устанку је написао неколико текстова, у октобру 1876. године објавио је чланак о сусрету с Љубибратићем.²² Кинг се није дуго задржао у Херцеговини обећао је да ће писати и тражити новчану помоћ како од Америчког комитета у Француској тако и из саме отаџбине, као и да ће покушати да додвори артиљерију устаницима. Тражио је да га Грујић обавјештава о устанку и потом је отишао за Париз.²³ Грујић га је упознао захваљујући дописнику *Тајмса* Вилијаму Стилману (1829–1901).²⁴ Стилман, бив-

²⁰ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 31–36.

²¹ Радован Субић, „Страни путописци о „вођи» Херцеговачког устанка Мићи Љубибратићу“, *Зборник радова. Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године (Поводом 140 година од подизања устанка)*, (Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци Филозофски факултет, 2016), 117.

²² У Херцеговину је стигао као дописник филаделфијског часописа *Lippincot Magazine*. У вријеме кад је објавио чланак о Љубибратићу, он је већ био аустроугарски затвореник. Текстове о Балкану Кинг је објединио у књизи *Europe in Storm and Calm: Twenty Year's Experiences and Reminiscences of an American Journalist*, Springfield 1885; Едвард Кинг, „Један дан са војводом (Љубибратићем)“, приредио Бранко Момчиловић, *Настава историје*, бр. 13 (2000), 129–142; Р. Субић, *Страни путописци о „вођи» Херцеговачког устанка Мићи Љубибратићу*, 118–119.

²³ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 144–185.

²⁴ В. Радован Субић, „Вилијам Стилман и Херцеговачки устанак (1875–1878)“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, 4 (2012), 143–159. Стилман је као амерички конзул на Криту 1866–1868. свједочио ондашњем устанку. Искуства, породичне траге-

ши амерички дипломата наклоњен устаницима, се у више наврата сретао с Грујићем. Приликом једног разговора је критиковао Србију што није искористила османску неспремност, правовремено ушла у рат и продрла све до Херцеговине. Такође је тврдио да би велике силе подржале рат Србије против Османског царства. Невјестан да Србија није довољно војно спремна и да су јој велике силе пријетиле да ће ју препустити судбини ако уђе у рат.²⁵

Грујић је преко њега упознао француског новинара Хенрија Феликса Ламота (1843–1926)²⁶ дописника листа *Темпс*, који није могао да схвати да устанак није избио искључиво због аграрних односа и да има ослободилачку и ујединитељску црту. Ламот је хришћане у Османском царству поредио са мухамеданцима у Алжиру који је био под француском влашћу. По Грујићевом мишљењу ова компарација је била промашена јер су мухамеданци у Алжиру за разлику од хришћана у Османском царству имали права као и остали грађани.²⁷ На Грујића је лош утисак оставио Петр Августинович Монтеверди (1839–1919)²⁸ дописник *Руског мира* који је крајем септембра 1875. стигао је у Херцеговину и ту остао до маја наредне године. Овај потоњи пуковник српске војске у рату 1876–1877. и добровољац у црногорској војсци 1877. био је у dobrим односима са устаничким вођама.²⁹ Тврдио је да је на Балкан дошао као представник руских славенофилских кругова и „Лава од Ташкента“ Михајла Григоријевича Черњајева (1828–1898) лично. Међутим, његов хвалисави наступ, тешко оствариви приједлози за будуће ак-

дије и губитак посла учиниле су од њега огорченог непријатеља Османског царства. Није био упућен у чињеницу да је Србија, иако угрожена османским трупама које су се груписале на граници, помагала устанак широм босанског вилајета.

²⁵ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 179.

²⁶ Рођен у Мецу прекинуо је школовање да би се придружио Гарибалдију 1862. Затим је учествовао у пољском устанку против Русије 1863. Од 1865–1871. служио је у француској војсци да би затим 15 година радио као новинар. Од 1886. до 1907. године и пензионисања био је дио француског колонијалног апарата на неколико континетата. Преминуо је у Паризу.

²⁷ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 174–176.

²⁸ Потомак шпанског племића који се 1821. године преселио у Русију. У војску је ступио 1856. и постепено напредовао до мајорског чина 1867. Три године касније под нејасним околностима је иступио из војске. Наредних година је живио у западној Европи и био дописник новина *Московске ведомости*, *Руски мир* и *Руски весник*. По повратку у отаџбину је радио као новинар и уредник. Преминуо је у Санкт Петербургу.

²⁹ Ибрахим Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856–1878*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1988), 408–411.

ције устаника а нарочито непријатељски став према Љубибратићу довео је до међусобне нетрпељивости.³⁰ Боље мишљење имао је о кореспонденту *Дојче Цајтунга* Мајзнеру³¹ који га је у више наврата снабдевао храном.³² Грујић је с дописником напуљског листа *Фанфула* Николом Лазаром (1842–1919)³³ био у пријатељским односима чак му је једном посудио новац. Лазаро је устаницима нудио помоћ у набавци топова и требао је бити Грујићев пратилац током пута у Италију.³⁴

Грујић је 19. септембра 1875. године стицајем околности био представник устаника током прве од низа неуспјешних европских дипломатских иницијатива. Тада се сусрео с групом европских конзула која је требало да посредује између устаника и османске управе. Наиме, по договору великих сила руски, француски и британски конзул упућени су за Невесиње и Гацко а њемачки, аустроугарски и италијански према Требињу и Зупцима гдје су се и срели с Грујићем. Прво је на француском разговарао с Фридрихом Лихтенбергом (1817–1877) а затим с Конрадом Васићем (1822–1901) и Чесаром Дурандом (1830–1919). Касније су због других учесника преговора разговарали на српском, којег су сви конзули добри познавали. Грујић и устаничка страна су изложили своје захтјеве и сљедећег дана се с конзулима пријатељски разишли да се више никад не сретну.³⁵

³⁰ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 196–216.

³¹ Вјероватно је ријеч о листу *Deutsche Allgemeine Zeitung*, података о овом дописнику немамо.

³² К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 42, 44–45, 48, 71.

³³ Лазаро је био кореспондент и из српско-турског рата 1876. и годину дана касније објавио књигу о томе. Nicola Lazzaro, *La Serbia durante la guerra del 1876: illustrato da 40 incisioni, per Nicola Lazzaro, corrispondente speciale dell'illustrazione italiana*, (Milano: Fratelli Treves, 1877); Никола Лазаро, *Србија током рата 1876. године: са 40 гравира*, (Београд: Откровење, 2006).

³⁴ Лазаро је био један од четири страна дописника (поред Стилмана, Кинга и Ламота) с којим су се Љубибратић и Грујић фотографисали 7. октобра 1875. у Дубровнику. Неколико дана прије него што је дошло до њиховог разлаза; К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 174–181, 195–197, 207, 211, 219–229.

³⁵ Конзулска мисија трајала је од 18. августа до 28. септембра 1875. из више разлога завршена је неуспјешно; Miloš Ković, „Great Britain and the Consular Initiative of the Great Powers in Bosnia-Herzegovina in 1875“, *Balkanica*, L (2019), 114; К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 129–130; В. Воџо Мадџар, „Покушај пацификације hercegovачког устанка 1875. посредовањем представника европских држава“, *Godišnjak arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, XIV–XV (1975), 117–129.

Такође је био задужен за комуникацију са страним добровољцима који су се са разних страна свијета упутили у кутак свијета о којем се мало шта знали. Добровољци су преко Далмације, уз одређени отпор аустроугарских локалних органа, пристизали тог љета. По подацима из Дубровника до краја прве године устанка било их је уписано више од осам стотина. Један Швеђанин, два Американца, 22 Нијемца, 53 Енглеза, 83 Грка, 284 Француза. Касније је било и неколико Руса, Чеха, Пољака, Мађара и других. Најбројнији су били добровољци из уједињене Италије, „црвенокошуљаши“ односно „Гарибалдинци“, њих је наводно било 390.³⁶ Првобитна идеја је била да се доведе чак три до четири хиљаде италијанских добровољаца. За разлику од већином неписмених главара Љубибратић је знао италијански и француски језик па је с њим била могућа кореспонденција и непосредна комуникација. Гарибалдијеви представници Ђакомо Вивалди Пасква (1843–1893) и Келсо Керети (1844–1909) повезали су се с Љубибратићем. Сви добровољци су се борили под његовом командом у оквиру „Легије странаца“.³⁷

Грујић наводи имена италијанских добровољаца које је током боравка у Херцеговини срео: Енрико Боси (из Вероне), Карло Фаела (из Рима), Ђузепе Гомберти (из Риве), Андреа Фракароли, Алесандро Кадијани, Ђовани Гандина, Аугусто Дефенденте, Ђузепе Меноти (из Милана), Луиђи Оливијери (из Парме), Ђакомо Мајнардис (из Удине), Антонио Пугналин (из Венеције), Ернесто Безоци (из Гавирате), Пиетро Балони (из Падове), Алесандро Гонела, Роберто Гали, гроф Лазари, Пасквало Вивалди и Фредерика Валентеа,

³⁶ Процјене броја добровољаца варира од 40 до чак 600. Поред мотива појединих учесника да умање односно увећају број страних добровољаца треба имати у виду да су добровољци одлазили и долазили различитим каналима. Именом је тако идентификовано неколико десетина италијанских добровољаца а њихов број је био несумњиво много већи; Љиљана Алексић-Пејковић, „Италијански добровољци у Херцеговини, Црној Гори и Србији 1875–1876.“, *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца. Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996.* (Београд:Институт за савремену историју, 1996), 31.

³⁷ Francesco Guida, „The Second Eastern Crisis (1875–1878): Echoes, Volunteers and Italian Interests“, *Balkanica LIII* (2022), 68–69; Никша Стипчевић, „О италијанским добровољцима у Херцеговачком устанку“, *Зборник матице српске за историју*, 71–72 (2005), 176–179; Љ. Алексић-Пејковић, нав. дјело, 32–34; Лазар Радан, *Устанак у Источној Херцеговини 1875–1878. – узроци, ток и посљедице – (на основу досадашње историографије)*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“ Требиње, 2023), 237.

касније команданта чете добровољаца формиране крајем 1875.³⁸ У неколико наврата спомиње француског капетана Огиста Барбјеа (1845–1876)³⁹ који је у Херцеговину стигао у септембру, ступио у Љубибратићеву јединицу и као искусан минер био инструктор за рушење османских кула. Није говорио српски језик па је чета којом је кратко командовао брзо била расформирана. У запису од 16. октобра 1875. наводи да је Барбијеа Љубибратић задужио да напише једну прокламацију европској младежи да ступе у устанничке редове. На оне који то не могу апеловано је да новцем „притекну ослобођењу християна од Турака...“ Барбије је тај текст објавио у монархистичком гласилу *Голоис* и молио је Лазара и остале дописнике да у својим новинама исто учине.⁴⁰

Водећу личност устанка католика против османске власти дон Ивана Мусића (1848–1888)⁴¹ Коста Грујић је срео три дана касније (19. октобра 1875.). Сматрао га је за издајника и непријатеља устанка. Мусић се дошао правдати да није издао и да је морао преговарати са Турцима пошто није имао довољно људства да им се одупре. Грујић му није вјеровало јер је сазнао да је овај од Турака добио новац и три коња и да је обећао да се неће више бунити. Уз све то је као знак вјерности дигао турску заставу на своју цркву.⁴² Француски путописац Шарл Иријарт (1832–1898) је у свом осврту на покрет дон Ивана Мусића такође указао да је био кратког вијека јер је Мусић пришао Турцима.⁴³

Међутим, устанак католика се полако гасио аустроугарском интервенцијом а не Мусићевом вољом. Од тренутка када је устанак у

³⁸ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 121, 125, 130–131, 152–159, 179, 219–222, 236.

³⁹ *Глас Црногорца* 42 12. август 1876, 2. Новине доносе вијест да је десет дана раније, 2. односно 14. августа, у Бањанима од „болести грла“ преминуо „Август Барбје“. У кратком тексту се поред околности Барбјеовог доласка и истицања његове храборости наводи да је служио у Алжиру и имао „око 35 година“; René Grémaux, „Cannon Jane Out of Luck. Or: What Happened to the Mountain Guns Purchased by the Dutch Amazon Mis Merkus for the Herzegovina Insurrection in 1876“, *Südost-Forschungen Band 82* (2023), 230–231.

⁴⁰ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 148, 181, 214, 224–225.

⁴¹ Побуна херцеговачких католика имала је аустроугарску подршку и није била спонтани догађај и самостални покрет; Милорад Екмечић, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–1878. године“, *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, VII (1956), 141–169.

⁴² К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 164–166, 223.

⁴³ Šarl Irijart, *Bosna i Hercegovina – Putopis iz vremena ustanka 1875–1876. Sa petnaest Vjeržovih crteža prema autorovim skicama i posebnom kartom*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1981), 145.

Херцеговини попримио карактер српске политичке борбе за национално ослобођење и уједињење „влада у Бечу постала је главни савезник Порте“ у његовом гушењу.⁴⁴ Грујићу, свјесном опасности која пријети од Хабзбуршке монархије, није могла била позната политичка позадина дешавања. Није могао знати за детаље контакта и повезаност политичких интереса Монархије, римокатоличке цркве и њене високе хијерархије у покрајинама Хрватској, Славонији и Далмацији. Хрватски *Загребачки католички лист* писао је о устанку у Херцеговини као о покрету за „обнову старе Србије“. Папа Пије IX (1846–78) наложио је свим бискупима у Османском царству да међу својим вјерницима раде на умиривању устанка. Грујић је навео да су римокатолички свештеници вјернике одговарали од учешћа у устанку и помоћи комшијама православним Србима, говорећи да ће их „Власи“ натјерати да приме вјеру „јеретичку“.⁴⁵

Од три велике силе које су биле животно заинтересоване за Источно питање, које је Херцеговачки устанак јула 1875. поново отворио, Грујић не спомиње Велику Британију. Исправно је закључио да је покрет католичког живља у вилајету био резултат утицаја Монархије. Грујићево неповјерење у аустроугарску политику и непријатељски став према њој је био очигледан. Јер би Монархија „једва дочекала да посједне Србију“ или умјесто домаћег кнеза наметне страног принца за владара.⁴⁶ С друге стране полагао је извјесну наду у Русију чијој помоћи су се Срби највише надали. Добровољце из Русије је споменуо у више наврата, посебно се жалећи на однос црногорских војвода према њима. Они у суштини нису били ништа боље третирани од самих Херцеговаца. Такав третман је Грујићу био веома познат и то је признао руском дописнику Монтевердију.⁴⁷ Очекивао је одређену помоћ Русије под условом уласка Србије и Црне Горе у рат против Османског царства.

У разговору са Николом Пашићем (1845–1926), који је у Херцеговину дошао као дописник крагујевачког листа *Старо Ослобођење*,

⁴⁴ Братислав Теиновић, „Аустроугарска антиустанничка акција у Херцеговини лета 1875“, *СИНЕЗА*, 4 (3) (2023), 77.

⁴⁵ Исто, 71; К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 224.

⁴⁶ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 211.

⁴⁷ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 196–210. Руски утицај у Херцеговини није био искључиво политички, већ и религијски и културолошки; Јован Радуловић, „Руски утицај у Херцеговини у XIX веку“, *Историјски записи*, 11–12 (1948), 269–289.

Грујић се увјерио да Србија неће током те 1875. године ући у рат. *Прво акционо министарство* поднијело је оставку 4. октобра 1875. Нова влада на челу са Љубомиром Каљевићем (1841–1907) била је умјеренија. Пашић је Грујића увјеравао да ће доћи до побуне и да ће власт подијелити Јован Ристић и Сава Грујић (1840–1913) али се то није догодило, Каљевић је смијењен маја наредне године. Овом приликом Грујић је хвалио Ристића као великог дипломату који „врло добро познаје“ положај Србије.⁴⁸

Чињеница да се Србија и Црна Гора нису одлучиле за рат против Османлија слабила је морал устаника и њихову спремност за борбу. Став црногорског кнеза да је Херцеговина његов забран и потискивање свих личности које је перципирао као потенцијалне супарнике или сараднике Београда урушавало је јединственост и снагу устаника. Грујић у дневнику одмах по доласку описује мањак слоге и заинтересованости устаничких вођа за заједничко дјеловање. Приликом боравка у манастиру Дужи одржан је састанак тамошњих устаника и њихових главара. Грујић наводи да је те вечери било окупљено њих око 300, а да је сљедећег јутра пред манастиром било свега 150.⁴⁹ Главари су одбијали да слушају наређења иако је то шкодило покрету.⁵⁰ Пљачка околних села, што је Љубибратић врло често осуђивао, била је посебна тачка спорења. Критика таквих поступка је често доводила до тога да главари напусте покрет. Отпор главара могао је да буде превазиђен да је Цетиње било искрено пријатељски настројено према Љубибратићу и у том смислу утицало на њих али то није био случај.

У науци је познато да је Љубибратић у Херцеговину дошао са идејом да се оснује скупштина, привремена влада и војска с којом ће се кренути у рат против Османског царства. Таква политика би потиснула утицај Цетиња и због тога је Љубибратић осумњичен да ради за српску владу. Грујић није тада био у Херцеговини него је вијести о томе чуо током путовања. Љубибратић се по доласку

⁴⁸ Исто, 211–212. Каљевићева влада покушала је да дипломатски дјелује на смиривању кризе, истовремено настављајући да спрема материјална средства за ратне потребе; Сузана Рајић, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности 1868–1878*, (Београд: Српска књижевна задруга, 2015), 391–433.

⁴⁹ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 36.

⁵⁰ Тако су у првим данима устанка када је нестало хљеба главари чак одбили да пошаљу своје људе и помогну изградњу фуруне (зидане пећи); Исто, 41.

у завичај упутио на Народну скупштину у Врањској у близини Билеће. Ова скупштина је била иницијатива Љубибратића и Алексе Јакшића (1835–1882) у циљу бирања главног предводника устанка, а на скупштину су позвани и муслимани. Међутим, када се на Цетињу чуло за ово кнез Никола је одмах послао Пеку Павловића (1828–1903), који је растјерао скупштину, напао и опљачкао Љубибратића и Јакшића.⁵¹ Љубибратић се затим морао правдати Николи да га није послао кнез Милан Обреновић (1854–1901), да га влада Србије не финансира и не стоји иза њега као и да устаници у Херцеговини желе Николу као предводника устанка.⁵²

Друга Љубибратићева иницијатива – скупштина у Косијереву 27. августа 1875. је такође неславно пропала. Скупштина коју је Љубибратић договорио са кнезом Николом није се састала јер се мало ко од позваних главара појавио. Касније је преко војводе Богдана Зимоњића (1813–1909) сазнао да је некима од њих јављено да скупштине неће бити. Како наводи Петко Луковић, Љубибратић није могао знати да се скупштина неће одржати јер је седам дана раније на тајном састанку на Ловћену закључено да њено одржавање штети црногорским интересима.⁵³ Неповјерење се показало и нешто раније, приликом пада манастира Дужи у турске руке. Љубибратић је на путу из Косијерова срео Кривошијане који су му пренијели вијест да је манастир пао, али су за то окривили војводу уз оправдање да је он знао шта ће се десити.⁵⁴ Узрок пада манастира свакако није само кривица војводе Љубибратића, већ је то било посљедица сложеног стања устаничког покрета којег су карактерисали лоша војна организација, слабо наоружање устаника као и неслога и дезертерство. Приликом напада на Зубце 8. августа

⁵¹ Алекса Јакшић, „Припреме за устанак“, *Споменица о Херцеговачком устанку 1875. године*, (Београд: Одбор за подизање невесинског споменика, 1928), 109–110.

⁵² В. Рене Гremo, „Војвода Љубибратић се у писмима књазу Николи у време Херцеговачког устанка правда и жали“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, 14 (2022), 133–175.

⁵³ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 53–56. Ријеч је о тајном састанку на којем је био само дио херцеговачких главара без оних које је кнез перципирао као супарнике. Именовано је лица преко којих је контролисао устаничка гибања у околним крајевима и питање устанка у Херцеговини се почело третирати као унутрашње питање Црне Горе; Мило Вучковић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874–1876*, (Цетиње: Народна књига, 1950), 129–132.

⁵⁴ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 65.

Мићо Љубибратић је морао молити Суторјане да му се придруже. Они су првобитно пристали, да би на крају одустали и одбили чак да њему и његовој војсци пошаљу воду. Угрожени Љубибратић им је нудио да воду, без које није могао, плати али су они и то одбили. Поручили су му да ни за какав новац не дају ништа и да им је боље било под Турцима него под војводом и његовим странцима. Против војводе су се окренули и Крушевљани, пљачкајући чак и оно што је за војску било намијењено будући да су за то „добили дукате од Турака“.⁵⁵ Прилике се нешто мијењају доласком црногорских јајоша на челу са Пеком Павловићем. Љубибратићу су непослушне племенске старјешине пред Павловићем, протом Мићом Радоњићем и Зеком Вукаловићем осјећале страхопоштовање.⁵⁶ Међутим, долазак Црногораца није унио слогу међу устанике, њихове војводе су остале врло својеглаве.

Љубибратић је Грујића послао на Цетиње, са задатком да преговара и достави црногорском вођству његово писмо. Грујић се 2. септембра састао с војводом Машом Врбицом (1833–1898) испоручио му писмо и тражио помоћ од 300 људи за коју је речено да ће бити брзо упућени у Љубибратићев логор. Пошто је Врбица био незадовољан садржајем писма, у којем се није довољно нагласила оданост кнезу, Грујић је морао да га убјеђује како „Мића све што ради за Црну Гору чини“.⁵⁷

Током тродневног боравка није му било дозвољено да се обрати кнезу Николи којег је у два наврата срео у вечерњим шетњама. Схватио је величину црногорског неповјерења према добровољцима из Србије, која је по општем мишљењу требала да ради „са босанске стране“. У своју биљежницу записао је да више не вјерује у успјех устанка.⁵⁸ Након кратког боравка у Котору поново се упутио на Цетиње да још једном разговара с Врбицом. Питао је о обећаном појачању од 300 људи. Из објашњења зашто нису упућени било му је јасно да наводно наређење није ни било издато и да Црна Гора ради против Љубибратићеве чете. Сљедећег јутра му је поново од-

⁵⁵ Исто, 96–97.

⁵⁶ Исто, 130–132.

⁵⁷ „Зар није могао Мића коју ријеч о његовој оданости спрам господара написати“; Исто, 87.

⁵⁸ Исто, 89–94.

бијен захтјев да се састане с кнезом а вече раније обећана помоћ у оружју му је ускраћена поново уз неувјерљиво објашњење. Преда-то му је писмо за Љубибратића, у којем је саопштено да се добровољци из Србије као изасланици више не шаљу на Цетиње.⁵⁹ Љубибратић је обавијестио своју супругу да је „Коста“ 10. септембра 1875. године дошао са Цетиња.⁶⁰

Поколебани Грујић га је обавијестио да им Црна Гора не мисли послати помоћ и предложио му да напусти Херцеговину и настави дјеловање у Босанској Крајини.⁶¹ Ново понижење услиједило је 19. септембра када је коначно стигла црногорска помоћ од 300 бораца. Предводио их је Пека Павловић и било је још јасније шта Црна Гора смјера.⁶² Устаници су се и даље снабдјевали пљачкајући околна села, која су узалудно упућивала жалбе Љубибратићу. Срамотни поступак проте Миње Радоњића услиједио је 27. септембра. Он је добио храну од одбора у Херцег Новом, коју је као и обично обезбиједио Грујић, али осталима је није доставио па је Љубибратићева група гладовала.⁶³ Послушност Зубаца и Крушевљана одржала се, по свему судећи, до 3. октобра када су опет ухваћени у пљачкању херцеговачких села. Пљачку су све чешће почели практиковати и Црногорци, чије чете су ишле испред Љубибратића. Док је Љубибратић са својом групом стигао до опљачканих села, штета је већ била начињена. Грујић је забиљежио да је немогућност да контролише устанак, поступке Црногораца и уједини племенски устројене херцеговачке војводе довело до Љубибратићевог физичког и психичког колапса.⁶⁴ Коста Грујић је први пут споменут у новинама 10. октобра 1875.⁶⁵ Првих дана тог мјесеца још су Грујићеве родитељи преко Љубибратићеве супруге сину слали разне потрештине. Међутим, ускоро се однос са Љубибратићем квари и Грујићеве се удаљавају од његове породице.⁶⁶

⁵⁹ „Забадава смо амо дошли“ - констатовао је Грујић; Исто, 100–103.

⁶⁰ Р. Гремо, *Преписка Миће Љубибратића и Маре Љубибратић (јун 1875–август 1876)*, 109.

⁶¹ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 109.

⁶² Исто, 126.

⁶³ Исто, 140–141.

⁶⁴ Клоноу је „телом и духом“; Исто, 163–165.

⁶⁵ „Коста Грујић лежи болан“; *Застава*, бр. 121, 28. септембар 1875, 2.

⁶⁶ Љубибратићева супруга Мара пише „како стоиш шњиме он нам веч одавно није писо кући његово и често пише и телеграфира ал они нечеду да нам ништа кажу све прија каже да она незна да он ништ друго не каже само да сте здрави, чудим се да Коста има та-

Према подацима које нам доноси дневник може се закључити да је разлог сукоба Косте Грујића и Миће Љубибратића неспоразум око пута у Италију, на који је Грујић кренуо с циљем добијања више помоћи. Пратилац и помоћник му је требао бити Никола Лазаро. Ова мисија требала је да доведе до преокрета, да стабилизује Љубибратића и ојача његову јединицу набавком више топова и великим бројем добровољаца. Страховао је да ће Цетиње сазнати за подухват. План је почео да пропада када се Грујић повјерио Ники Божићу који је то пак пренио Пеки Павловићу. У дневнику је Коста Грујић навео да му је Љубибратић 31. октобра 1875. писао да обустави пут.⁶⁷ Писма од Миће Љубибратића утицала су на то да он напусти устанак и врати се у Београд. Ружни гласови о Кости Грујићу кружили су и након тога. Лист *Глас Црногорца* је 6. новембра 1875. године, позивајући се на петнаестак дана старе вијести из Боке, у рубрици „Дописи“ Грујића назвао „назови адвокатом“. Наводећи да је у Херцеговину дошао не да помогне потлаченој браћи него да се прослави и упише у историју. Грујићев рад је описан као спој „лажних превара и вјештих сплетака“ и да је његов „некарактер“ довео до тога да свађе главара прерасту скоро па у крваве обрачуне. Тврдњом да је Љубибратићев пашеног, а то није био, легитимизовао је своје присуство и активност, односно сплетке и интриге. Поред истицања да се лажно представљао као адвокат и доктор права наведено је и да је новац добијен од которског и херцегновског одбора већином задржао за себе, Љубибратићу је испоручио само петину своте. Затим га је довео у заблуду причом да је, уз помоћ италијанског дописника, могуће у Италији набавити топове, оружје и доста муниције. Предложио је да лично оде а успут је од задарског одбора извукао неколико хиљада форинти. С циљем да о трошку народном посјети Италију и затим оде у Београд. Након што се сазнало за ову превару јављено је у Задар да се Грујићу новчано не помаже и Љубибратић га се јавно одрекао. Текст се завршава тврдњом да је Грујић очекивао да ће у Србији

ине из боина поља за које ми несмемо знати молим те буди на опрези“; Рене Гремо, „Занемарени приватни подаци из Личног фонда Миће Љубибратића у Архиву Херцеговине и Архиву Републике Српске“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, 13 (2021), 158, 160–161.

⁶⁷ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 195–198, 205–206, 212–213, 221–226.

доћи до револуције и да ће Јован Ристић прогласити републику у којој би он добио висок положај.⁶⁸ Сличне оптужбе да је Грујић користио новац из одбора за личне потребе, да је хтио устанак да искористи за личну политичку славу раније су већ биле објављене у листу *Старо Ослобођење* и прашком листу *Политика*.⁶⁹ Застава је овај текст из *Гласа Црногорца* 28. новембра 1875. пренијела на насловној страни уз ограду од дијела текста о наводним револуционарним плановима Јована Ристића. Истичући да се Ристићу може приговорити „с гледишта слободоумља“ али да ово што му се пребацује није умјесно и да „*Глас Црногорца* није требао то учинити“.⁷⁰ Четири дана раније, 24. новембра 1875. у броју 147 *Застава* на насловној страни пише да је Љубибратић „свог побочника“ Косту Грујића због неких „швиндлераја“, односно превара, протјерао из херцеговачког табора. Наводећи да је лист у Трсту објавио обраћање Миће Љубибратића јавности да „адвокат Коста Грујић“ због самовољног понашање нема више везе с њим као „ни са једном устаничким вођом“ у Херцеговини.⁷¹ Без обзира да ли су и којој мјери оптужбе изнесене против њега биле тачне Грујићева устаничка авантура била је готова. Одлазак блиског сарадника уз такву новинску помпу шкодио је Љубибратићевом угледу. Евентуална изјава да је Коста Грујић по његовом наређењу кренуо за Италију оповргла би дио оптужби али би додатно отежала и тако тежак положај самог Љубибратића.

Из кореспонденције са супругом Маром види се његово разочарење, у писму од 18. октобра 1875. Грујића описује као лудог пријатеља који „више шкоди него непријатељи“. Морао му је телеграфисати у Дубровник да одустане од пута пошто је сазнао да му је Коста Грујић „учинио многе непријатности“. „Човјек нема образа ни поштења; он ми је направио доста непријатеља и још ће ми направити неприлике...“ Очекивао је да ће се овај „опасан друг“ придружити групи која га благи и напада. Писао је супрузи да пренесе се-

⁶⁸ *Глас Црногорца*, бр. 47, 23. октобар 1875.

⁶⁹ Нисмо истраживали писање два наведена листа, из коментара приређивача Петка Луковића види се да је 19. октобра 1875. објављен текст у листу *Старо Ослобођење* а прашкој *Политици* дан прије него што је горе цитирани чланак објављен у листу *Глас Црногорца*; К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 16.

⁷⁰ *Застава*, бр. 149, 16. новембар 1875.

⁷¹ *Застава*, бр. 147, 12. новембар 1875.

стри Ленки његову молбу да се „отресе напасти Грујића“.⁷² Споран је био зајам од милион и по фунти који је Грујић, наводно по Љубибратићевом захтјеву, тражио у Трсту. Ова вијест је много нашкодило Љубибратићу, 24. новембра писао је супрузи да му је Грујић писао пријетеће писмо у Нови. Захтјевао је да га Љубибратић оправда иначе ће све његове тајне изнијети у јавност. Љубибратић му је, свјестан свега што му је о устанку у више наврата повјерљиво рекао, „благо одговорио“ и одбио његово захтјеве. Констатовао је да је Грујић „човјек ниска карактера“ о којем је штошта чуо а што жели да заборави. Надао се да ће супругина сестра Ленка прекинути везу са Грујићем.⁷³

Након повлачења из устанка и доласка кући Коста Грујић не учествује у политичком животу. Оптужбе које се колале српском престоницом отежале су му запослење. Према каснијим ријечима његове ћерке политика му је постала веома одбојна. Желећи да објасни своје поступке неуспјешно је тражио од Миће Љубибратића да га писмено рехабилитује. Затим је почео да пише дневник под насловом „Кратак нацрт мога деловања у Устанку“ односно „Моје успомене“. Дневник је написан између 15. новембра 1875.

⁷² „Бој бити и опасности у очи гледати, то је доста лак посао и готово пријатна игра за војника који зна да се бори за слободу своје отачбине, али има других невоља с којих човјек мора проклињати мајчино млијеко... Има неки лудих пријатеља који ми више шкоде него непријатељи. Коста Грујић јутрос је мојим послом пошао у Италију, но сад му морам телеграфирати у Дубровник да неиде. Сазнао сам да ми је учинио многе неповољности – он је опасан друг – Ако ме непослуша него пође даље од Дубровника мораћу телеграфирати у Задар да се обустави – Знао да ће и он почет на ме викати, али шта ћу радити? – нека и он виче. ...многи други причају ми триста чуда о Кости Грујићу; таи човјек нема образа ни поштења; он ми је направио доста непријатеља и још ће ми направити неприлике јер сам га јуче послао / тј. он ме је преварио / по једном послу. Поздрави ми Ленку и замоли је, од моје стране, да га се отресе јер је он права напаст. Он није у стању никога усрећити“; Р. Гremo, *Занемарени приватни подаци из Личног фонда Миће Љубибратића*, 164–165.

⁷³ „Захтева да га ја оправдам; ако то нећу учинити, прети ми да ће изнети на јавност све тајне. Нека га ђаво носи и кад су га моје очи виделе. Ја сам с њим поверљиво разговарао о мојим непријатељима. Ја сам Кости одговорио благо; ја га немогу правдати па нека чини шта му драго. Он је човјек ниска карактера. Много сам штошта о њему чуо, но немогу да ти пишем, ја се трудим да све заборавим. Он се правда а ја га упућујем на стрпљење. Он каже да није на моје име тражио у Трсту зајам од милион и по франака. Ради тог зајма, о ком ја нисам ништа знао, ја сам био зват на одговор; и то ми је много шкодило. На оном месту помислише – а, Љубибратић тражи скупштину, привремену владу, војску и т.д. а да би то довео у дело шаље тражити зајам од 1 ½ милион франака. Ако он тамо дође најбоље је да се чините невешти Ако се Ленка слаже са мојим назорима, и ако може срцу одолети, нека се њега мане – Бог ће јој дати достојнијег мужа“; Р. Гremo, *Препуска Миће Љубибратића и Маре Љубибратић (јун 1875–август 1876)*, 117–118.

и 1. фебруара 1876. године. Међутим, није остварио свој циљ јер уредништво листа *Исток* није пристало да га објави као ни једне друге новине. Политички тренутак био је веома осјетљив, радило се на закључењу савеза између двије српске кнежевине а Грујићев текст је тешко теретио Цетиње. Каснији покушаји такође нису уродили плодом. Током Првог српског-турског рата 1876–1877. био је „комесар и писар команданата делиградске позиције“. Тада се разболио и хронична астма му је до краја живота озбиљно отежавала свакодневницу. У Министарству војном добио је писарски посао тек 1885. године, непознато је од чега се и како издржавао у међувремену. Подаци о даљем животу и раду Косте Грујића нису познати осим да је 1888. године био писар II класе и да је до 1892. године постао писар I класе. Пензионисан је 1899. године. Преминуо је 1903. године у Београду.⁷⁴ *Дневник из Херцеговачког устанка* Косте Грујића покушај је аутора да објасни своје поступке, поврати изгубљену репутацију и одговори на критике. Има значај као историјски извор јер пружа један од ријетких личних увида у збивања у првим мјесецима устанка 1875. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори

Глас Црногорца 1875, 1876.

Гремо, Рене, „Занемарени приватни подаци из Личног фонда Миће Љубибратића у Архиву Херцеговине и Архиву Републике Српске“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* 13 (2021): 147–175.

Гремо, Рене, „Занемарени приватни подаци из личног фонда Миће Љубибратића у Архиву Херцеговине и Архиву Републике Српске. Преписка Миће Љубибратића и Маре Љубибратић (јун 1875–август 1876)“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* 14 (2022): 99–132.

Гремо, Рене, „Војвода Љубибратић се у писмима књазу Николи у време Херцеговачког устанка правда и жали“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* 14 (2022): 133–175.

⁷⁴ К. Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка*, 15–19; *Службени војни лист*, бр. 20, 14. март 1888, 9; *Службени војни лист*, бр. 38, 12. септембар 1892, 1076.

Застава 1875.

Грујић, Коста, *Дневник из Херцеговачког устанка (од 6 августа до 16 октобра 1875 године)*, приредио Петко Луковић, (Београд: Војни музеј ЈНА, 1956).

Irijart, Šarl, *Bosna i Hercegovina – Putopis iz vremena ustanka 1875–1876. Sa petnaest Vjeržovih crteža prema autorovim skicama i posebnom kartom*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1981).

Јакшић, Алекса, „Припреме за устанак”, *Споменица о Херцеговачком устанку 1875. године*, (Београд: Одбор за подизање невестињског споменика, 1928), 103–110.

Кинг, Едвард, „Један дан са војводом (Љубибратићем)”, приредио Бранко Момчиловић, *Настава историје*, бр. 13 (2000): 129–142.

Службени војни лист 1888, 1892.

Литература

Бранковић, М. Вошко, Милошевић, Боривоје, Субић, Радован, *Српски устаници у Босанском вилајету 1875–1878. године (учесници, догађаји, свједочанства)*, (Бањалука: Филозофски факултет и Удружење историчара Републике Српске Милорад Екмечић, 2025).

Вучковић, Мило, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874–1876*, (Цетиње: Народна књига, 1950).

Guida, Francesco, „The Second Eastern Crisis (1875–1878): Echoes, Volunteers and Italian Interests”, *Balkanica LIII* (2022): 63–77.

Grémaux, René, „Cannon Jane Out of Luck. Or: What Happened to the Mountain Guns Purchased by the Dutch Amazon Mis Merkus for the Herzegovina Insurrection in 1876”, *Südost-Forschungen Band 82* (2023): 193–238.

Екмечић, Милорад, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–1878. године”, *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине VII* (1956): 141–169.

Екмечић, Милорад, *Устанак у Босни 1875–1878*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1973).

Ković, Miloš, „Great Britain and the Consular Initiative of the Great Powers in Bosnia-Herzegovina in 1875”, *Balkanica*, L (2019): 113–129.

Luković, Petko, „Borbe za Trebinje u avgustu 1875. godine–prilog proučavanju Hercegovačkog ustanka (1875–1878)”, *Vesnik Vojnog muzeja*, 2 (1955): 129–155.

Madžar, Božo, „Pokušaj pacifikacije hercegovačkog ustanka 1875. posredovanjem predstavnika evropskih država”, *Godišnjak arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, XIV–XV (1975): 117–129.

- Пејковић-Алексић, Љиљана, „Италијански добровољци у Херцеговини, Црној Гори и Србији 1875–1876”, *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца. Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996.* (Београд: Институт за савремену историју, 1996), 27–43.
- Поров, Čedomir, *Srbija na putu oslobođenja. Borba za politički preobražaj i državnu nezavisnost 1868–1878*, (Београд: Научна књига, 1980).
- Попов, Чедомир, *Француска и Србија 1871–1878*, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1974).
- Поповић, Ј. Радомир, „Београдско јавно мњење и устанак у Босни и Херцеговини 1875/76. године”, *Српски историјски часопис*, VIII (2025): 89–114.
- Радан, Лазар, *Устанак у Источној Херцеговини 1875–1878. - узроци, ток и последице – (на основу досадашње историографије)*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“ Требиње, 2023).
- Радан, Лазар, „Војвода Лука Петковић Требињац (1822–1905)”, *Зборник радова. Знаменити Херцеговци кроз историју*, (Гацко: Просвјета, 2024), 98–119.
- Радан, Лазар, *Требињци: војводе Устанка у Источној Херцеговини (1875–1878)*, (Требиње: Задужбина “Кнез Мирослав Хумски”, 2025).
- Радовић, Данијел, *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника*, (Нови Сад: Прометеј, 2023).
- Радуловић, Јован, „Руски утицај у Херцеговини у XIX веку”, *Историјски записи*, 11–12 (1948): 269–289.
- Рајић, Сузана, *Спољна политика Србије између очекивања и реалности 1868–1878*, (Београд: Српска књижевна задруга, 2015).
- Савић, М. Александар, „За ослобођење и уједињење–добровољачке чете из Србије у устанку у Босанском вилајету 1875. године”, *Српски историјски часопис*, VIII (2025): 115–136.
- Савић, М. Александар, „Од ратоборног расположења до ратних припрема: Кнежевина Србија и устанак у Босанском вилајету 1875. године”, *Српске студије*, 16 (2025): 122–165.
- Субић, Радован, „Вилијам Стилман и Херцеговачки устанак (1875–1878)”, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* 4 (2012): 143–159.
- Субић, Радован, „Страни путописци о „вођи” Херцеговачког устанка Мићи Љубибратићу”, *Зборник радова. Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године (Поводом 140 година од подизања устанка)*, (Бања

Лука: Универзитет у Бањој Луци Филозофски факултет, 2016), 113–123.

Субић, Радован, „Између цара и књаза. Српски устанак у Херцеговини 1875–1876”, *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу. Средњи век, нови век, савремено доба* Књ. прва, приредили Смиља Марјановић-Душанић и Александар З. Савић, Универзитет у Београду–Филозофски факултет, Београд 2025, 363–377.

Стипчевић, Никша, „О италијанским добровољцима у Херцеговачком устанку”, *Зборник матице српске за историју*, 71–72 (2005): 173–179.

Теиновић, Братислав, „Аустроугарска антиустанничка акција у Херцеговини лета 1875.”, *СИНЕЗА*, 4 (3) (2023): 67–79.

Тепић, Ибрахим, *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856–1878*, (Сарајево: Веселин Маслеша, 1988).

Интернет

<https://digital.bms.rs>

<https://www.dlib.me>

<https://pretraziva.rs>

THE DIARY OF KOSTA GRUJIĆ – A SOURCE FOR THE STUDY OF THE HERZEGOVINA UPRISING OF 1875

Summary: *Kosta Grujić (1846–1903) participated as a volunteer in the Herzegovina Uprising from 18 August to 28 October 1875 and kept notes about his experiences. During this period, he served as adjutant and secretary to Mića Ljubibratić (1839–1889), acting as his envoy, negotiator, and representative. However, Grujić soon parted ways with Ljubibratić. While staying in Zadar, on 27 October, he decided to withdraw from the uprising, and for that reason his writing ceased the following day, when he reached Trieste on his way back to Belgrade. This decision cost him his honor and reputation among the insurgents, as well as among all those who supported the uprising beyond the borders of the rebellious provinces. He never regained Mića Ljubibratić's favor. In an effort to explain his actions, restore his lost reputation, and respond to the attacks in the press, he prepared for publication the notes from his days spent in Herzegovina. However, due to unfavorable political circumstances, no newspaper in the Principality of Serbia was willing to publish them. The manuscript was edited and published decades later under the title *Diary from the Herzegovina Uprising (From 6 August to 16 October 1875)*.*

Keywords: *Kosta Grujić, diary, uprising, Herzegovina, 1875, Serbia, Montenegro.*

